

Ковальчук Галина, доктор іст. наук, професор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

СПЕЦИФІКА АТРИБУЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗИ РІДКІСНИХ КНИГ

Серед мистецтвознавців побутує думка, що атрибуція та експертиза творів мистецтва (а також предметів нумізматики, зброярства, археологічних пам'яток історико-культурної спадщини) є складними та потребують спеціальних знань і навичок, а от атрибуція та експертиза цінності книжок – це елементарна справа, що не потребує спеціальної підготовки, адже на книзі надруковано всі відомості про неї. Як спеціаліст зі значним історико-книгознавчим досвідом мушу стверджувати ілюзорність таких уявлень. По-перше, це на сучасних книжках є вся інформація про видання (і то інколи не завжди достовірна, особливо щодо тиражу, тобто відначальної рідкісності примірників, а в піратських виданнях може бути неправдиво вказані й інші відомості). По-друге, зазвичай атрибуція та експертиза стосується не сучасних, а за давних книжок, які з часом могли втратити титульні аркуші з вихідними відомостями (а могли й не мати їх, такі випадки теж відомі), тож потрібна атрибуція книги, тобто встановлення вихідних відомостей видання, що здійснюється за різними джерелами, насамперед – спеціальними бібліографічними, з урахуванням також особливостей паперу чи пергамену, почерку чи шрифту, техніки художнього оздоблення і т. д. [1]. Крім того, самі бібліографічні відомості, їх правильне встановлення (особливо це стосується кирилических стародруків, тобто видань старослов'янським шрифтом до 1830 р., або іноземних видань) є лише першим етапом експертизи, і для розуміння, чи є певна книжка книжковою пам'яткою, тобто рідкісною та цінною, пам'яткою історії та культури, що має бути занесеною до Державного реєстру національного культурного надбання, треба враховувати і інші параметри.

У цьому зв'язку потрібно наголосити на подвійній природі книги: з одного боку, це предмет матеріальної культури свого часу, що складається з блоку зшитих чи склеєних у корінці аркушів паперу, пергамену чи (дуже рідко) іншого матеріалу, та зовнішнього покриття у вигляді обкладинки, оправи, окладу чи палітурки. Історико-культурну цінність може мати будь-який елемент матеріальної конструкції книги – сам матеріал аркушів (пергамен, тканина, незвичний сорт паперу, його товщина, забарвлення); формат аркушів (надзвичайно великий чи дуже маленький, мініатюрний, чи, наприклад,

незвичної форми); мистецьке використання різних шрифтів, у т. ч. використання нових гарнітур шрифтів; архітектоніка побудови книги або дизайн видання; художнє оформлення (мініатюри, гравюри у вигляді портретів, сюжетних ілюстрацій, заставок, кінцівок, ініціалів; виливні прикраси тощо); оздоблення оправи рукописної книги чи стародруку, конструктивні особливості, матеріал та художнє оформлення обкладинки (стиль, майстерність, колір, сюжет тощо).

З другого боку, книгою часто називають (розуміють) текст, твір, який тут розміщено. Текст може становити окрему історико-культурну цінність сам по собі. Можуть бути книги з цінним текстом в посередньо здійснених виданнях – на поганому папері, без художнього оформлення, в незграбних обкладинках чи т. зв. бібліотечних палітурках (покриття картоном зі шкіряними наріжниками). З другого боку, книга може бути шедевром поліграфії та книжкового мистецтва при абсолютно посередньому за змістом творі. То що ми оцінюємо при експертизі? Треба брати до уваги обидві складові: книгу як предмет, і зміст книги як твору літератури, науки, освіти, мистецтва тощо. Коли цінними є обидві складові поняття «книга», застосовують термін «книжкова пам'ятка», хоча, відверто кажучи, для повноцінної історії книжкової культури тієї чи іншої доби важливими є зразки звичайних масових видань епохи, адже не лише з шедеврів складається репертуар видань. Крім того, коли готується перше видання невідомого автора, видавець зазвичай не хоче ризикувати і вкладати великі гроші, він не впевнений, що розійдеться великий тираж книги. Отже, перші (зазвичай, прижиттєві) видання того чи іншого письменника, науковця, політика виходять маленьким накладом. Через якийсь час автор стає відомим, але примірників першого видання вже не знайти, тобто перші видання, і навіть ширше – прижиттєві видання, в яких присутня воля автора (в посмертні видання редактори вносять інколи суттєві правки, додають передмови, що спотворюють авторську ідею), є зазвичай більш цінними, ніж наступні. Виключення можуть складати вишукані подарункові видання, ілюстровані видатними художниками – вони також можуть бути цінними, але вже завдяки поєднанню тексту, художнього оформлення і поліграфічного виконання.

На всі ці моменти потрібно звертати увагу при підготовці експертного висновку. Але наразі хочемо привернути увагу до проблеми видавничих фальсифікатів, тобто маємо повернутися до атрибуції видань. Фальсифікати, підробки, контрафакції чи контрафактні, піратські видання, псевдовидання – це все свого роду синоніми, хоча відмінності в дефініціях цих термінів є. Явище

підробок літературних творів відоме з давніх часів, але певної популярності воно отримало наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Не будемо зараз розглядати дуже цікаві літературні містифікації освічених дворян, які, заради забави, коротали час написанням «історичних» творів, під давнину, а далі їх могли видати (і неодноразово) друком. Тут проблема більше для мовознавців, але не тільки: ігнорування проблеми призводить до спотворення історичної правди, до розповсюдження в суспільній свідомості неправдивої інформації. Як правило, літературні містифікації створювалися не з метою збагачення, на відміну від комерційних видань, підробки яких створюються з метою наживи (наприклад, сучасні т. зв. реставровані видання, в яких під виглядом реставрованої книги зшиті в корінці уривки з різних видань твору чи творів, або за допомогою сучасної техніки копіюється титульний аркуш і ця копія вшивається в блок книги, тобто видається за оригінал). Музеї та бібліотеки теж давно робили спроби скопіювати відсутні у книзі аркуші для повноти примірника, але вони не видавали цей «новодел» за оригінал, і в цьому основна відмінність від комерційної підробки. Йдеться про автентичне видання і примірник, що має автентичний вигляд; потрібна експертиза для розпізнавання підробки.

У книгознавстві та бібліографії відомі і інші види підробок, зокрема т. зв. псевдовидання, які мають на титулі завідомо неправдиві відомості. Зразком псевдовидань можуть бути старообрядницькі стародруки, які передруковані наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (або на замовлення старообрядців в легальних друкарнях, або надруковані в старообрядницьких друкарнях, зокрема в Клинцях Чернігівської губернії) слово в слово, буква в букву так, як це було в московських друках до середини XVII ст., тобто до церковної реформи патріарха Никона [2]. Відповідно, і титульні аркуші були повністю скопійовані, тобто зазначено місцем видання Москва і час видання – певний рік першої половини XVII ст. В кращому випадку, наприкінці книги можуть бути надруковані певні справжні вихідні відомості, але якщо уважно не перевіряти книгу, то старообрядницький пізніший передрук можна прийняти за оригінал. Серед інших «ідейних» псевдовидань можна назвати т. зв. «замасковані видання» або «ряджені книги», коли обкладинка, титул, початок і кінець книги відповідає дозволеному цензурою виданню, а середину книги становить заборонений цензурою текст, як правило – без титульного аркуша. Наприклад, у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) є примірник заборонених у Російській імперії поезій Т. Г. Шевченка, виданих у Женеві 1890

р., вставлених між сторінками 32 і 33 у книжку «Полное собрание стихотворений Веневитинова» (СПб., 1886). Прикладами замаскованих видань ХХ ст. є низка примірників у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ, які зовні відповідають літованим (дозволенним цензурою) радянським виданням, а в середині містяться твори націоналістичного змісту діячів діаспори [3].

Видом псевдовидання є т. зв. титульні видання: тираж книги залежався, видавець передруковує титульний аркуш, міняє назву твору чи додає «видання 2-ге» і знов пускає ту саму книгу в продаж. Типовий приклад – «Чигиринській Кобзарь і Гайдамакы» 1844 р., коли видавець І. Лисенков викупив 800 примірників з тисячного накладу «Гайдамаків» 1841 р. і права на обидва видання, додавши на новому спільному титульному аркуші «Новое издание. Съ Картинкою». Ще один різновид титульних видань – власницькі конволюти, що колись були розповсюдженим явищем у бібліофілів. Власники приватних бібліотек зшивали для кращого зберігання під однією палітуркою різні брошури, об'єднані часом видання, авторством або темою. А деякі власники ще й замовляли в друкарнях відповідну оправу чи обкладинку, титульний аркуш, і такий єдиний у своєму роді конвюлот тоді можна прийняти за неіснуюче видання, тож перевірка за бібліографією є обов'язковою.

Останніми роками книгознавці виявляють у бібліотечних фондах комерційні контрафактні видання XVIII ст. [4]. Серед таких видавничих фальсифікатів, де приховані справжні місце і час видання, є навіть видання розважального характеру, випущені монастирськими друкарнями, зокрема Бердичівського монастиря босих кармелітів [5]. Саме книгознавчий аналіз – паперу, шрифтів, елементів графічного оформлення, посторінкова перевірка набору з оригіналами видань, зазначеними на обкладинці і титулі – свідчить про друк цих видань не у Львові чи Варшаві, а саме в названих вище друкарнях. Тож при проведенні експертизи ретроспективних видань дуже важливим є порівняння якомога більшої кількості примірників з однаковими вихідними відомостями.

Тема підробок книг невичерпна. Наостанок хочемо звернути увагу ще на проблему факсимільних і репринтних перевидань. Експерту треба бути дуже уважним, щоб не прийняти копію за оригінал. Наприклад, 1914 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка відтворило у всіх деталях і видало передрук першого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1840 р. Це був справжній дарунок шанувальникам поета до його сторіччя. Проте на книжці не зазначено, що це репринтна копія. Завдяки цьому сьогодні багато фондоутримувачів вважають, що

зберігають дорогоцінний оригінал, а насправді наразі в Україні відомо всього 5 примірників 1840 р. Відрізнити ці два видання може лише спеціалізована експертиза [6].

Це далеко не всі питання, що засвідчують специфіку експертизи книг, але й вони, на нашу думку, переконують у необхідності фахової підготовки експертів книжкових пам'яток.

Список використаної літератури

1. Ковальчук Г. І. Основні підходи до експертизи книжкових пам'яток у бібліотеках // *Libri Descripti* : Materiały międzynarodowej konferencji naukowej “Opis edycji rzadkich i unikatowych” (Charków, 16–19 września 2013 roku) = Матеріали міжнародного науково-практичного семінару «Експертиза рідкісних і цінних видань» (Харків, 16–19 вересня 2013 року) / уклад. В. Валецький, І. Журавльова ; наук. ред. І. Качур, М. Романовська. Kraków : Collegium Columbinum, 2016. S. 25–77 (Biblioteka Tradycji NR CXLVI = Бібліотека Традиції № CXLVI).
2. Вознесенский А. В. Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века: каталог. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. 160 с.
3. Антонюк Т. Д. Замасковані видання фонду відділу зарубіжної україніки НБУВ: характеристика, зміст та особливості бібліографічного опису // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. С. 100–102.
4. Качур І. Б. Проблема і сучасні методи ідентифікації стародрукованих контрафактних видань // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2015. Вип. 20. С. 13–26.
5. Видання роману Ж. Ф. Мармонтеля «Інки або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2017. Вип. 47. С. 231–244.
6. Беляєва Л. В., Войченко І. Д. «Кобзар»: історія книги // Беляєва Л. В., Войченко І. Д. «Кобзар» Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : книгознавче та бібліографічне дослідження / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. С. 8–12.